

УДК 316.472.47+316.334.2

ЮЛІЯ СЕРЕДА,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, Київ

Соціальний капітал як ресурс мінімізації негативних наслідків суспільної трансформації: досвід країн Центрально-Східної Європи

Анотація

Статтю присвячено огляду характеристик соціального капіталу в країнах Центрально-Східної Європи в період посткомуністичних трансформацій та євроінтеграції, а також способів зміцнення цього ресурсу. Розглянуто оптимальні стратегії становлення соціального капіталу в Україні. На підставі даних моніторингу Інституту соціології НАН України, методом структурних рівнянь (SEM) протестовано моделі зв'язків між громадською участю, довірою та інституціональною ефективністю на національному й регіональному рівнях. Шляхом моделювання доведено, що розвиток довіри “згори”, через адміністративне посилення ефективності державних інститутів, сьогодні є оптимальною короткостроковою стратегією забезпечення соціального капіталу в українському суспільстві.

Ключові слова: *соціальний капітал, Центрально-Східна Європа, трансформації, довіра, громадська участь, інституціональна ефективність*

Соціальний капітал зазвичай розглядають як набір ресурсів, що сприяють соціальній узгодженості суспільства: норми та цінності, які вможливають регулювання та полегшення кооперації індивідів та організацій у різноманітних соціальних контекстах. Ключове значення соціального капіталу полягає в тому, що він збільшує здатність і готовність до співпраці, поліпшує контроль і дотримання контрактів. Це, своєю чергою, зменшує

транзакційні витрати взаємодії окремих агентів, що виникають через невизначеність і відсутність інформації, і, таким чином, забезпечує “м’яке” розв’язання соціально-економічних проблем.

Необхідність урахування відмінностей у рівні соціального капіталу є одним із основних фокусів реформування країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), зокрема в рамках політики посилення консолідації окремих частин Європейського Союзу. Загально визнано, що соціальний капітал може бути тим ресурсом, котрий сприятиме зростанню ефективності інститутів, інноваційності, становленню демократії й економічному зростанню на різних рівнях соціальних мереж [Knack, Keefer, 1997; Welzel, Inglehart, Deutsch, 2005]. Порівняння соціального капіталу, вираженого в довірі, громадянській активності та нормах кооперації, свідчить, що країни ЦСЄ — нові члени ЄС мають менший ресурс соціального капіталу порівняно зі старими членами ЄС, що створює перешкоди на шляху їхньої модернізації [Parts, 2013]. Попередні дослідження соціального капіталу в Україні доводять, що за показниками інституціональної довіри і громадянської активності ми суттєво поступаємося не лише соціальним державам Скандинавії та традиційним західним демократіям, а й посткомуністичним країнам, які приєдналися до ЄС [Середа, 2013]. Це може бути серйозним бар’єром модернізації українського суспільства в контексті євроінтеграційного фокусу зовнішньої політики. Пропонована стаття присвячена огляду характеристик соціального капіталу в країнах ЦСЄ у період посткомуністичних трансформацій та євроінтеграції, а також стратегії зміцнення цього ресурсу, що можуть бути корисними для України.

Ресурс соціального капіталу в країнах ЦСЄ та його трансформації в перебігу реформ

Вважається, що основними причинами низького рівня соціального капіталу в країнах ЦСЄ є деформації цього ресурсу в комуністичному минулому і труднощі трансформаційних процесів. Деякі дослідники пояснюють низький рівень поширення міжгрупових зв’язків особливостями посткомуністичної ідеології. Люди створювали ніші у своїх особистих мережах, що склалися із “сильних” зв’язків з “надійними іншими”, що вможливило нецензурований обмін [Flap, Vulker, 2003]. Мережі зі “слабкими” зв’язками теж існували, але вони ґрунтувалися суто на принципах командної економіки й не розвивали підґрунтя для взаємної довіри. Існує думка, що низький рівень довіри виник у результаті формування специфічної структури населення із поділом на дві нерівнозначні групи — “пересічні люди” і привілейований клас номенклатури; обидві групи мали сильні зв’язки на рівні сім’ї та друзів, але практично не взаємодіяли з іншими групами [Rose, Mishler, Naerpfer, 1997]. Це призвело до менших і більш закритих соціальних мереж у країнах із перехідною економікою, якщо порівнювати із країнами з тривалою історією ринку.

Трансформації призводять до зростання невизначеності, котра, своєю чергою, зумовлює зниження оптимізму стосовно майбутнього, втрату відчуття контролю над власною долею і відповідно погіршення загального

рівня довіри. Оскільки перехідний період ознаменувався швидкою руйнацією панівних цінностей (у разі ЦСЄ — ідеологічного монізму, егалітаризму і колективної власності), це підсилило негативний соціальний капітал: неправові практики і норми кооперації. Перехідна економіка, як правило, характеризується високим рівнем бідності, нерівності, безробіття і конкуренції на ринку праці, що також впливає на відновлення соціальних зв'язків і мереж співпраці. Усланер доводить, що в посткомуністичних країнах зв'язок між зростанням економічної нерівності й низьким рівнем довіри відрізняється від країн Західної Європи, оскільки в таких країнах рівність не була результатом нормальних соціальних взаємодій і ринкових сил, а радше нав'язувалася державою [Uslaner, 2003].

Дехто з дослідників наголошує, що збереження розриву в рівні соціального капіталу між західними демократіями і ЦСЄ детермінується низьким рівнем економічного розвитку та низькою якістю інститутів [Fidrmuc, Gèrxhani, 2005]. Низький рівень інституціональної довіри в країнах ЦСЄ, як правило, пояснюється труднощами пришвидшеного формування інститутів ринку і демократії. Хоча більшість європейських посткомуністичних держав мають демократичні конституції й інститути, західна модель демократії з високим рівнем довіри та громадянської активності у більшості випадків не працює [Badescu, Uslaner, 2003]. Велика кількість людей підтримує демократію і голосує на національних виборах, але при цьому має високий рівень недовіри до політиків і партій, за яких голосують.

Спільні проблеми формування соціального капіталу в регіоні ЦСЄ, включно з Україною, виявляються в *поширеній* неформалізації зв'язків, *високому рівні негативного соціального капіталу* і *низькому рівні інституціональної довіри*.

Неформалізація. Конвенційна економічна теорія базується на припущенні щодо існування ефективного законодавства, державного й арбітражного регулювання, які забезпечують пріоритет формальних правил гри. За таких умов неформальні правила, особливо нелегальні, мають високу ціну й тому не повинні використовуватися. Різноманітні дослідження доводять, що домінування неформальності — характерна риса утворення соціального капіталу в країнах ЦСЄ. Згідно з даними опитування еліт у регіоні ЦСЄ, кожен п'ятий респондент у Чеській Республіці, Словенії та Румунії і приблизно кожен третій респондент у Болгарії стверджували, що їхня країна є “суспільством, де правила визначаються законом, проте люди схильні влаштувати справи неформально”; а щоп'ятий респондент у Болгарії та Румунії характеризував свою країну як “суспільство із суперечливими законами, що їх люди переважно ігнорують” [Grødeland, Aasland, 2007].

Неформальні зв'язки, згідно із визначенням, виходять за межі державного регулювання, наприклад у процесі виробництва й розподілу товарів та послуг, а також різняться за характером їхньої кінцевої мети (легальний, нелегальний чи кримінальний) [Castells, Portes, 1989]. Неформальні зв'язки встановлюються через соціальні мережі сім'ї, друзів та найближчого оточення, в яких довіра і лояльність між їхніми членами є засадовим принципом. Базуючись на працях Радаєва, можна визначити п'ять основних елементів неформалізації правил, характерних для країн ЦСЄ [Radaev, 2002].

По-перше, формальні правила визначаються державними посадовцями таким чином, що залишається простір для інтерпретації їх і виникає високий рівень невизначеності для учасників ринку. По-друге, у процесі протистояння високим витратам на відповідність формальним правилам економічні агенти створюють спеціальні структури управління, щоби уникнути формальних правил на систематичних засадах. По-третє, державні посадовці встановлюють вибірковий контроль, за якого формальні правила використовують для тиску на окремих економічних агентів. По-четверте, економічні агенти, своєю чергою, торгуються з державними посадовцями щодо умов формального дотримання правил. По-п'яте, виникає простір аргументів для легітимації незаконних практик.

Основні моделі взаємодії формальних і неформальних інститутів – доповнення, заміщення і конкурування [Guasti, Dobovsek, 2011]. Приклад країн ЦСЄ засвідчує існування великої кількості неформальних інститутів, які конкурують і заміщують формальні структури. При цьому ключовим чинником, що сприяє збереженню “поганих” неформальних інститутів, є недостатня ефективність державних інститутів. Дослідження в Угорщині продемонструвало, що зміцнення неформального сектору відбувається за рахунок низької цінності активів держави. У процесі євроінтеграції Угорщини цей вакуум державних активів заповнювався збільшенням ролі іноземних інвестицій і неформальних мереж [Böröcz, 1993]. Оскільки приплив іноземних інвестицій досяг значного рівня, а формальний сектор економіки виявився слабким і непідготовленим для цього, почалося розширення неформального сектору. Неформалізація посилювалася внаслідок податково-го навантаження.

Окремі дослідники визначають важливу роль неформальних зв'язків для економічного розвитку ЦСЄ. Хоча неабияка частина населення зазнала втрат під час постсоціалістичної трансформації й у процесі євроінтеграції, певні групи спромоглися скористатися ресурсом неформальних зв'язків для адаптації і згодом інституціоналізували такі зв'язки. Можна сказати, що різні моделі перетину неформальних і формальних мереж визначають обмеження і переваги трансформації. Дослідження взаємодії сільських жителів з місцевими адміністраціями у Словаччині демонструє, що хоча неформальні зв'язки вибудовуються між окремими суб'єктами, функціонують вони задля того, щоб виконувати завдання, котрі незрідка виходять за рамки особистих цілей [Torsello, 2003]. Скажімо, рішення щодо підтримки сільського голови, незважаючи на його сумнівну поведінку, в низці випадків визначається тим, що цей вибір може стати вигідним для сільської громади загалом, позаяк цей керівник знає потрібну людину в потрібному місці. Сик і Велман наводять приклад успішного страйку водіїв таксі в Будапешті [Sik, Wellman, 1999]. Неформальна мережа, яка за своїм походженням була складовою неформального сектору економіки, відіграла вагомий роль в оформленні підприємницької діяльності як квазікорпоративної мережі для регулювання й відносин із державою.

Визнається критичне значення неформальних зв'язків як ресурсу для виживання за умов кризи. Петр Метею, порівнюючи ситуацію в ЦСЄ і Західній Європі, доходить висновку, що соціальний капітал, ґрунтований

на неформальних мережах, відіграє дуже важливу роль у виробленні успішних стратегій розв'язання проблем [Mateju, 2002]. Утім, він також стверджує, хоча й без емпіричних доказів, що такий капітал може перешкоджати розвитку ринкових механізмів та економічному зростанню.

Високий рівень негативного соціального капіталу. Неформалізація може створювати сприятливе середовище для корупції та клієнтелізму, негативно впливає на розвиток демократії, оскільки послаблює верховенство закону, обмежує прозорість, бо сприяє надуживанню влади, порушує конкуренцію, зменшує відповідальність і перешкоджає соціальній інтеграції.

При трансформації у більшості країн ЦСЄ було зафіксовано посилення негативного соціального капіталу¹. Кризові явища, зокрема несподівана руйнація колишніх інститутів і створення нових, сформуvalи сприятливе середовище для збереження й подальшого нагромадження негативного соціального капіталу у формі тіншової діяльності та корупції. Населення більшості посткомуністичних країн ЦСЄ після зміни режиму, але до вступу до ЄС, відзначало зростання корупції у повсякденному житті (рис. 1). Звіти з проблем корупції в країнах ЦСЄ – нових членах ЄС свідчать, що сфери, які найбільше страждають від неправових тіншових практик у цих країнах, спостерігаються і в Україні; це політичні партії (відносини з приватними медіа і бізнес-групами), судова система, органи охорони здоров'я, освіти, регіональні уряди і дорожня поліція [Guasti, Dobovsek, 2011].

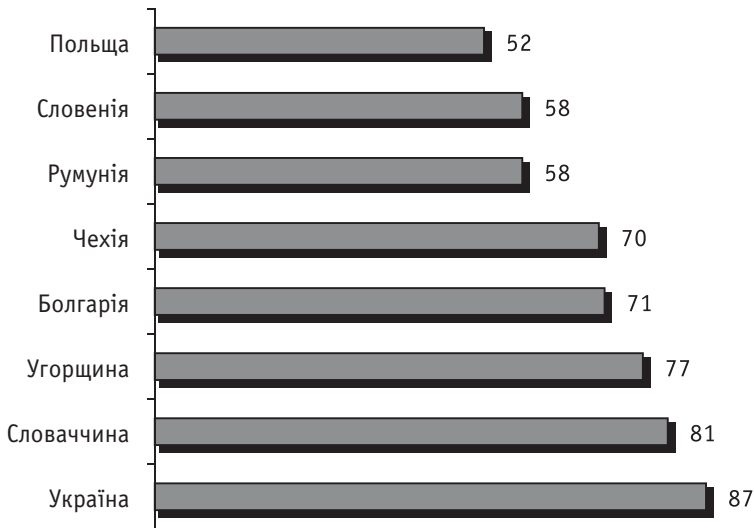

Рис. 1. Частка осіб, котрі вважали, що корупція зросла після зміни режиму, %

Примітка: На основі запитання: “Як Ви вважаєте, порівняно із попереднім комуністичним режимом рівень корупції підвищився, не змінився чи зменшився?” Опитування проведено у 1997–1998 роках (у Росії у 1999–2000 роках).

Джерело: Global Corruption Barometer (GCB).

¹ Оскільки корупція є ресурсом зменшення трансакційних витрат, але призводить до зниження довіри, її незрідка розглядають як найкращий з-поміж доступних способів вимірювання негативного соціального капіталу.

Вплив євроінтеграції на зменшення корупції в країнах ЦСЄ був неоднозначним. Тільки Польща демонструвала стабільне поліпшення індексу сприйняття корупції від моменту вступу до ЄС (табл. 1). Разом із тим Польща була меншою мірою вражена проблемою корупції порівняно з іншими країнами регіону. У Словенії, Словаччині, Чехії й Угорщині корупція фактично залишилася на рівні 2004 року. Зараз Болгарія і Румунія демонструють найвищі показники поширеності корупції серед країн-членів ЄС, але навіть порівняно з ними рівень корупції в Україні вищий.

Таблиця 1

Динаміка індексу сприйняття корупції в країнах ЦСЄ, у пунктах

Країни ЦСЄ	2000	2004	2007	2011	Різниця між роком вступу до ЄС та оцінкою 2011 року
Польща	4,1	3,5	4,2	5,5	+2,0
Словенія	5,5	6,0	6,6	5,9	-0,1
Румунія	2,9	2,9	3,7	3,6	-0,1
Чехія	4,3	4,2	5,2	4,4	+0,2
Болгарія	3,5	4,1	4,1	3,3	-0,8
Угорщина	5,2	4,8	5,3	4,6	-0,2
Словаччина	3,5	4,0	4,9	4,0	0
Україна	1,5	2,2	2,7	2,3	

Примітка: Індекс характеризує сприйняття рівня корупції у середовищі бізнесу, вчених і аналітиків; коливається від 10 пунктів (корупція майже відсутня) до 0 (дуже високий рівень корупції).

Оскільки 2012-го було змінено методологію обчислення, оцінки 2012–2014 років не можна порівняти із попередніми роками.

Джерело: Global Corruption Barometer (GCB).

Слід зазначити, що програма розширення ЄС передбачає спільну з країнами-кандидатами на вступ роботу з прийняття й реалізації законодавства ЄС. Недотримання стандартів зазнавало критики, однак покарання не практикувалося. Так було до 2006 року, коли на підставі критичної оцінки стану верховенства права і корупції в Болгарії та Румунії Єврокомісія відтермінувала заплановану дату їхнього вступу до впровадження інституціональної реформи в обох країнах. Крім того, ЄС не тільки відтермінував вступ, а й, на відміну від випадку розширення 2004 року, підсилив прямі важелі впливу на політику Болгарії та Румунії після вступу до ЄС [Guasti, Dobovsek, 2011].

Членство ЄС і реформи під орудою “*acquis communautaire*” суттєво вплинули на розвиток країн ЦСЄ, проте рівень корупції в регіоні істотно не знизився, незважаючи на значні інвестиції в програми боротьби з корупцією. Зараз антикорупційну політику переглядають у бік посилення громадянського суспільства замість фінансування державних антикорупційних програм. Міцне громадянське суспільство розглядається як той ресурс, що

зможє контролювати корупцію і стати рушієм для забезпечення фактичної реалізації законів.

Низький рівень інституціональної довіри. Недовіра до держави і соціальних інститутів є достатньо високою у більшості країн ЦСЄ. За даними Європейського соціального дослідження в країнах ЦСЄ, які приєдналися до ЄС, упродовж усього періоду євроінтеграції і на поточний момент, Європейському парламенту довіряють більше, ніж національному (табл. 2).

Таблиця 2

**Динаміка рівня інституціональної довіри, %
(частка тих, хто радше або цілком довіряє)**

Інститути	Країни	2004	2006	2008	2010	2012
Довіра до національного парламенту	Болгарія	–	7	5	6	5
	Чехія	8	–	10	11	12
	Угорщина	11	11	6	20	18
	Польща	4	5	6	10	7
	Словенія	18	18	20	7	8
	Словаччина	7	17	16	7	10
	Україна	27	5	2	4	4
Довіра до Європейського парламенту	Болгарія	–	32	27	30	23
	Чехія	23	–	17	18	19
	Угорщина	34	28	18	25	18
	Польща	18	23	20	24	20
	Словенія	23	29	25	13	15
	Словаччина	27	28	31	20	13
	Україна	29	21	17	19	22
Довіра до судово-правової системи	Болгарія	–	10	7	7	7
	Чехія	14	–	19	20	21
	Угорщина	23	22	16	24	25
	Польща	7	12	13	18	12
	Словенія	16	19	20	10	12
	Словаччина	12	17	20	11	9
	Україна	18	6	5	3	5
Довіра до міліції	Болгарія	–	22	16	18	17
	Чехія	19	–	26	27	34
	Угорщина	32	33	21	31	34
	Польща	23	29	31	36	34
	Словенія	27	31	31	28	38
	Словаччина	21	25	26	22	18
	Україна	3	2	1	1	1

Джерело: Європейське соціальне дослідження (ESS), розрахунки автора.

Після вступу до ЄС довіра до судово-правової системи дещо зросла у Чехії, але майже не змінилася в Угорщині, а в Польщі, Словаччині та Словенії попервах фіксувалася позитивна динаміка зростання довіри, але останніми роками тенденція змінюється на протилежну. Довіра до міліції в усіх перелічених країнах істотно не змінюється від 2004 року. Попередні дослідження показують, що швидкі політичні й економічні зміни, такі як у Польщі, ведуть до зростання довіри [Raiser, 1997]. Разом із тим довіра — доволі нестабільний феномен. Опитування, проведені в країнах ЦСЄ у 1990-ті роки, показують, що зростання довіри на початку трансформацій пояснювалося позитивними очікуваннями в плані політичних та економічних реформ [Raiser, 1999]. Однак неефективна робота уряду швидко впливала на погіршення очікувань і зниження довіри. В Україні упродовж 2000-х зростання довіри до інститутів спостерігалось лише у 2004 році, що пояснювалося високими очікуваннями змін на краще після “Помаранчевої революції”.

Сьогодні рекомендації та фінансова підтримка країн — нових членів ЄС спрямовані на підвищення ефективності державних інститутів, оскільки передбачається, що це основний механізм посилення легітимності держави. Своєю чергою, зростання легітимності державних структур має сприяти формуванню клімату довіри.

Стратегії зміцнення соціального капіталу в країнах ЦСЄ

Останніми роками політика країн — нових членів ЄС істотно змінилася в бік підтримки формування соціального капіталу, що відбулося головним чином під тиском і за підтримки ЄС. Так, було поліпшено правову базу, що регулює доступ громадян до публічної інформації, впроваджено нові можливості участі громадян у процесі прийняття рішень, ухвалено нормативні документи з децентралізації державної влади й адміністративну реформу. Разом із тим для всіх цих країн здатність забезпечити ефективну реалізацію ухвалених стратегій і рекомендацій стала викликом. Держави мусили надолужити дефіцит соціального капіталу, проте для належної роботи самі потребували його.

Упродовж 2003–2006 років було проведено низку досліджень серед зацікавлених сторін, включно з поглибленими інтерв'ю, круглими столами й національними квотними опитуваннями в Чехії, Словенії, Болгарії та Румунії [Grødeland, Aasland, 2007]. Загалом було опитано 2400 респондентів, серед яких обрані представники влади, лідери політичних партій, прокурори та судді, представники місцевого бізнесу, іноземних компаній, чиновники, відповідальні за державні закупівлі, представники ЗМІ та громадських організацій. За результатами досліджень у сприйнятті еліт 10 першорядних кроків розвитку соціального капіталу виглядають так: посилення верховенства закону (39%), збільшення довіри до держави (39%), зміна ментальності через інститут освіти (38%), посилення правопорядку (31%), упровадження нового і ліпшого законодавства (24%), прозоріша державна адміністрація (22%), підвищення ефективності та незалежності судової системи (22%),

посилення підзвітності політиків/чиновників (20%), посилення антикорупційних органів і законодавства (18%) і впровадження етичних і професійних кодексів (14%).

У цьому контексті для України найважливішим є забезпечення таких стратегій:

1. *Активніша роль держави у формуванні ефективних державних інститутів.* Інституціональний розвиток, ґрунтований на політичних та адміністративних реформах, поступово підсилює легітимність інститутів, їхню ефективність, підзвітність, відповідальність і прозорість. За умов надійних державних інститутів захисту безпеки і прав можна очікувати на підвищення довіри.

2. *Розвиток громадянського суспільства і стимулювання участі.* Громадянське суспільство передбачає певний нормативний консенсус та існування посередницьких структур, що сприяють інтеграції індивідів у соціально-політичний порядок, допомагаючи знайти компроміс у поєднанні індивідуальних та інституціональних інтересів у процесі розв'язання проблем. Хоча простір громадянського суспільства перебуває поза державним впливом, важливо, які умови створює держава для його розвитку. Державні та місцеві органи влади можуть сприяти розвитку громадських організацій і їхньому визнанню, надаючи їм підтримку у формах грантів, соціального замовлення і передавання частини повноважень. Понад те, важливими є залучення громад до планування і моніторингу державних ініціатив, забезпечення їх можливостями брати участь в ухваленні рішень. Досвід країн ЦСЄ демонструє успішність стимулювання громадянської активності шляхом упровадження механізмів прямої демократії, що спонукає громадян брати участь в колективній діяльності, створюючи асоціації, аби мати змогу справляти більший політичний тиск на уряд. Успішність таких ініціатив суттєво залежить від того, наскільки особи, котрі ухвалюють рішення, доступні й підзвітні на місцях. Однак наявність механізмів участі, якщо відсутня реакція з боку органів влади на голос громади, призводить до зростання недовіри й подальшої дезінтегрованості суспільства.

3. *Розвиток цінностей кооперації, участі та згуртованості через освіту.* Дослідження доводять, що покоління, яке соціалізувалося в перехідний період, більшою мірою зазнає трансляції цінностей демократії та ринку і має більший ресурс міжгрупових зв'язків [Parts, 2013]. Утім, з огляду на інституціональні деформації в процесі переходу важко зрозуміти, чи будуть і якою мірою нові покоління активнішими й відповідальнішими громадянами чи волітимуть використовувати ресурс зв'язків передусім для максимізації власного зиску, а не спільного блага у відповідь на недосконалість системи. Є необхідність інвестувати в поширення європейських цінностей, підсилювати поінформованість про свої права, забезпечувати умови для активної суспільної участі на базі інституту освіти.

4. *Зміцнення соціального капіталу через економічний розвиток.* Існує досвід, згідно з яким за сприятливої економічної ситуації підвищується довіра до інститутів, посилюється державно-приватне партнерство, кооперація між бізнесом і громадами. Ця стратегія передбачає не тільки підви-

щення стандартів життя серед населення, а й розвиток сприятливого простору для малого і середнього бізнесу, стимулювання підприємництва. Велике значення має розширення доступу до фінансових ресурсів і збільшення довіри між населенням і фінансовими організаціями, розвиток мікрофінансування.

Становлення соціального капіталу в Україні: держава чи громадянське суспільство?

Досвід країн ЦСЄ засвідчує, що Україна стикається з тими самими проблемами, що й інші країни регіону: пріоритет неформальних зв'язків, корупція, низька довіра до інститутів. Проте всі ці проблеми мають куди більший рівень поширення. Події Революції гідності не привели до подолання кризи інституціональної довіри в Україні. Початок 2014 року супроводжувався сплеском довіри до більшості інститутів, але вже навесні динаміка стає переважно негативною [Балакірева, Дмитрук, 2014]. Недовіра до правоохоронних органів, міліції, прокуратури, профспілок, громадських організацій та ЗМІ сягнула максимального значення за останні десять років. Максимальний рівень довіри виявляється в мережі найближчих соціальних зв'язків: сім'ї і родичам довіряють понад 90%, відносно високим є рівень довіри до колег по роботі та сусідів [Українське суспільство, 2013]. Дисбаланс довіри до людей і довіри до інститутів ставить неформальні норми і правила поведінки вище за формальні закони. Понад половину (51%) опитаних вважають ресурс знайомств найліпшим інструментом у розв'язанні проблем і захисті прав, і лишень 11% дотримуються думки, що відносини в межах громадських чи політичних організацій краще сприяють подоланню життєвих проблем [Українське суспільство, 2013].

Згідно зі стратегією Президента і Планом дій Уряду від 2014 року заплановано впровадження понад 60 реформ і спеціальних програм, що запускаться максимально одночасно: антикорупційна реформа, люстрація, судова реформа, реформа правоохоронних органів, децентралізація, податкова реформа тощо. Паралельно країна впроваджуватиме умови підписаної асоціації з ЄС. Попри потенційні блага від таких реформ, у короткостроковій перспективі їхні соціальні наслідки можуть підсилити нерівності, викликати незадоволення широких мас населення й підвищити соціальну напруженість. Успішні реформи обов'язково мають ґрунтуватися на формуванні соціального капіталу, передовсім у вигляді довіри й суспільної участі.

Формування соціального капіталу розпочинається зі створення мережі агентів, яка акумулює ресурси, необхідні для розв'язання конкретних проблем (рис. 2). Інституціональні зміни і реформи потребують кооперації ринку, держави і громад. Разом із тим така кооперація не завжди охоплює всі зазначені сторони, що може призводити до соціальної дезінтегрованості. Розв'язання проблем поза реальною співпрацею відбувається радше в інтересах конкретних груп, а не суспільства загалом, що провокує конфлікт між учасниками. За таких умов формується негативний соціальний капітал.

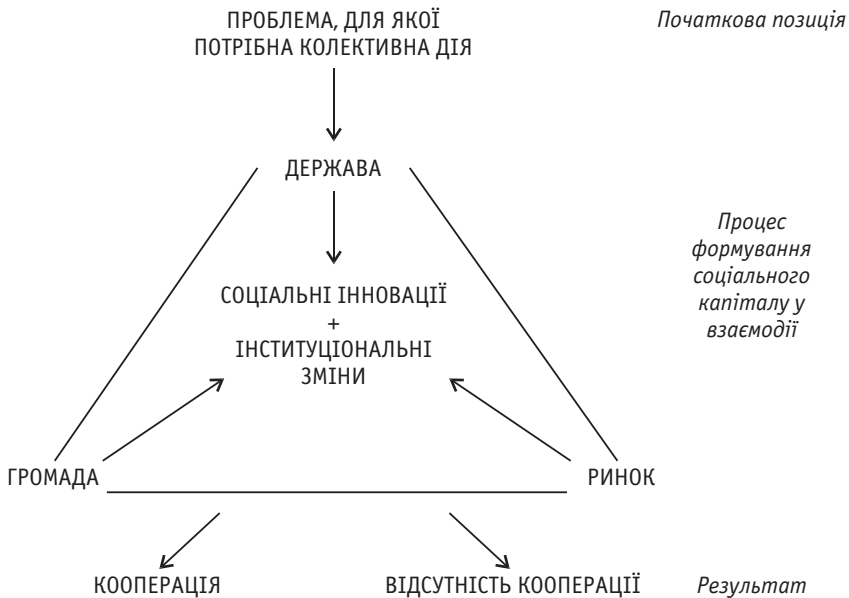

Рис. 2. Схема формування соціального капіталу в процесі розв'язання колективних проблем

Джерело: [Murray, 2005].

Кооперація між суспільством і державою, державою і ринком, як правило, здійснюється у просторі громадянського суспільства — громадських організацій, професійних об'єднань або політичних партій. Оскільки в українському суспільстві реальна участь і використання ресурсів громадянського суспільства для розв'язання проблем характерні для мізерної частини населення, можна припустити, що цей механізм працюватиме на зміцнення соціального капіталу окремих індивідів і груп, а його дієвість для консолідації суспільства загалом буде обмеженою. Інша стратегія — зменшення трансакційних витрат реформ шляхом формування клімату довіри. Це може бути формування довіри як “знизу” — через громадянську участь, так і “згори” — шляхом забезпечення підзвітності, прозорості й ефективності державних інститутів адміністративними важелями.

Слід зазначити, що причинний зв'язок між соціальним капіталом і підзвітними, прозорими й ефективними інститутами й досі є предметом дебатів. Деякі дослідники певні, що держава через інститути, головним чином, центральні й місцеві органи влади, може формувати соціальний капітал через певну політику та створення належних умов [Levi, 1996; Lowndes, Wilson, 2001]. Інші наголошують, що саме ресурс соціального капіталу визначає ефективність інститутів. Окремі дослідники взагалі стверджують, що держава може тільки знищити соціальний капітал, як це відбувалося в посткомуністичних країнах, але не може його створити, оскільки він існує поза державним простором у межах громадянського суспільства [Petro, 2001]. У будь-якому разі більшість авторів погоджуються, що без належних умов на макрорівні, а саме дієвих соціальних й економічних інститутів, зміцнення довіри і стимулювання активності громадян вельми проблематичні.

Я гадаю, що соціальний капітал є тим ресурсом, що акумулюється на початковому етапі в процесі колективних дій для розв'язання певної проблеми (рис. 3). Попервах соціальний капітал дає змогу трансформувати активи зв'язків у колективну дію через участь в організаціях громадянського суспільства для розв'язання певних проблем. Така дія створює "суспільний ефект" соціального капіталу, допомагає, з одного боку, владнати проблему, а з іншого — забезпечити інституціональну ефективність. За наявності зворотного зв'язку і розв'язання проблеми формується довіра і до інститутів, і до організацій громадянського суспільства, що також відображається у підвищенні генералізованої довіри. Власне довіра стає ресурсом, котрий стимулює подальшу суспільну участь як дієвий формальний механізм використання зв'язків.

Рис. 3. Теоретична модель зв'язків між громадською участю, довірою й інституціональною ефективністю

Низький рівень громадянської активності в Україні дає підстави припустити, що зв'язок між громадською участю й інституціональною ефективністю буде достатньо слабким, ба навіть взагалі відсутнім. Проте ефективні інститути самі по собі можуть продукувати довіру, як інституціональну, так і генералізовану. Оскільки механізм формування довіри передбачає наявність повторюваних взаємодій із позитивним результатом, можна припустити, що в разі зіткнення з прозорими й ефективними інститутами довіра формуватиметься поза простором організацій громадянського суспільства.

З метою перевірки цих припущень пропонується емпіричний аналіз моніторингу Інституту соціології НАН України за 2014 рік. Індикатори, розподіл частот і середніх відображено в таблиці 3.

Індикатори соціального капіталу включають членство у громадських організаціях і довіру, а індикатори інституціональної ефективності — задоволеність державними інститутами і відчуття позитивних змін в умовах життя. За підходом Кнека і Кіфера, в аналізі розрізняються громадські організації Олсона й організації Патнема. Клуби за інтересами, екологічні

рухи, громадські організації, творчі спілки, спортивні клуби й товариства, студентські та молодіжні організації є організаціями Патнема, вони меншою мірою схильні діяти як “редистрибутивні коаліції” і більшою мірою сприяють зміцненню довіри та поширенню навичок кооперації. Профспілки, професійні об’єднання, релігійні організації, політичні партії та об’єднання фермерів є прикладами організацій Олсона; вони радше являють собою об’єднання, участь в яких спрямована не так на суспільне благо, як на максимізацію індивідуальної/групової вигоди. Інституціональна довіра — агрегована довіра до інститутів державного управління (центральні органи влади), інститутів безпеки й охорони прав, економічних і соціально-політичних інститутів.

Таблиця 3

Перелік індикаторів для емпіричного моделювання зв’язків між громадською участю, довірою та інституціональною ефективністю

Індикатор	Опис	% або середнє значення
СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ		
Членство у громадських організаціях		
Членство в організаціях Олсона (беруть участь vs ні)	На основі запитання: "Членом яких громадських організацій, об’єднань або рухів Ви є?" До організацій Олсона віднесено профспілки, професійні об’єднання, політичні партії, релігійні організації й об’єднання фермерів. Індикатор обчислено як бінарну змінну: члени принаймні однієї організації з наведеного списку vs та інші	Україна — 6%
		Захід — 13%
		Центр + Північ — 5%
		Південь — 4%
		Схід — 5%
Членство в організаціях Патнема (беруть участь vs ні)	На основі запитання: "Членом яких громадських організацій, об’єднань або рухів Ви є?" До організацій Патнема віднесено клуби за інтересами, екологічні рухи, громадські організації, фонди або асоціації, творчі спілки, спортивні клуби, студентські та молодіжні організації Індикатор обчислено як бінарну змінну: члени принаймні однієї організації з наведеного списку vs та інші	Україна — 6%
		Захід — 5%
		Центр + Північ — 7%
		Південь — 5%
		Схід — 7%
Довіра	На основі запитань: "Якою мірою Ви довіряєте...?" — Сім’ї та родичам — Сусідам — Колегам Шкала Лайкерта (1 — “Зовсім не довіряю”, 5 — “Цілком довіряю”) Індикатор обчислено як середнє значення довіри до вказаних груп	Україна — сер. зн. 3,8 (ст. відх. 0,7)
		Захід — сер. зн. 3,8 (ст. відх. 0,7)
		Центр + Північ — сер. зн. 3,8 (ст. відх. 0,7)
		Південь — сер. зн. 3,7 (ст. відх. 0,6)
		Схід — сер. зн. 3,8 (ст. відх. 0,7)
		Донбас — сер. зн. 3,8 (ст. відх. 0,7)

Закінчення табл. 3

Довіра до інститутів (1 – <i>min</i> , 5 – <i>max</i>)	На основі запитань: "Якою мірою Ви довіряєте...?" – Президентові – Верховній Раді – Уряду – Армії – Міліції – Прокуратурі – Судам – Податковій інспекції – Банкам – Страховим компаніям – Приватним підприємцям – ЗМІ – Церкві – Політичним партіям – Благодійним фондам і громадським організаціям Шкала Лайкерта (1 – "Зовсім не довіряю", 5 – "Цілком довіряю") Індикатор обчислено як середнє значення довіри до вказаних інститутів	Україна – сер. зн. 2,3 (ст. відх. 0,6)
		Захід – сер. зн. 2,5 (ст. відх. 0,6)
		Центр + Північ – сер. зн. 2,3 (ст. відх. 0,7)
		Південь – сер. зн. 2,3 (ст. відх. 0,6)
		Схід – сер. зн. 2,3 (ст. відх. 0,6)
		Донбас – ср. зн. 2,1 (ст. откл. 0,6)
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ		
Задоволеність державними інститутами (1 – <i>min</i> , 3 – <i>max</i>)	На основі запитань: "Якою мірою Ви задоволені ...?" – Роботою органів місцевої влади – Роботою житлово-комунальної служби (ЖЕКів тощо) – Роботою місцевого відділку міліції Шкала (1 – "Радше не задоволений", 2 – "Важко сказати, задоволений чи ні", 3 – "Радше задоволений") Індикатор обчислено як середнє значення відповідей на перелічені запитання	Україна – сер. зн. 1,7 (ст. відх. 0,6)
		Захід – сер. зн. 1,9 (ст. відх. 0,6)
		Центр + Північ – сер. зн. 1,7 (ст. відх. 0,6)
		Південь – сер. зн. 1,7 (ст. відх. 0,6)
		Схід – сер. зн. 1,7 (ст. відх. 0,6)
		Донбас – сер. зн. 1,7 (ст. відх. 0,6)
Сприйняття позитивних змін в умовах життя (1 – <i>min</i> , 5 – <i>max</i>)	На основі запитань: "Як Ви оцінюєте характер змін, що відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців щодо ...?" – Матеріальних умов сім'ї – Медичного обслуговування – Умов відпочинку під час відпустки – Умов відпочинку і дозвілля після роботи – Можливості отримання достовірної інформації про те, що відбувається в країні та світі – Умов виховання дітей – Можливості вільно висловлювати власні погляди – Можливості брати участь у культурному житті – Екологічної ситуації (стану довкілля) – Захищеності від свавілля влади, чиновників – Гарантій зайнятості, забезпечення роботою – Особистої безпеки (на вулиці, у громадських місцях) Шкала Лайкерта (1 – "Значно погіршилися", 5 – "Значно поліпшилися") Індикатор обчислено як середнє значення відповідей на перелічені запитання	Україна – сер. зн. 2,5 (ст. відх. 0,6)
		Захід – сер. зн. 2,8 (ст. відх. 0,5)
		Центр + Північ – сер. зн. 2,5 (ст. відх. 0,6)
		Південь – сер. зн. 2,6 (ст. відх. 0,5)
		Схід – сер. зн. 2,5 (ст. відх. 0,5)
		Донбас – сер. зн. 2,5 (ст. відх. 0,6)

Задоволеність державними інститутами включає задоволеність роботою органів місцевої влади, ЖЕКів і міліції, тобто фактично відображає інституціональну ефективність на місцевому рівні. Відчуття позитивних змін в умовах життя — агрегована змінна, що відображає самооцінки змін у різних сферах життя за останній рік — від змін в умовах медичного обслуговування до змін стосовно захищеності від свавілля влади. Цей індикатор відображає те, наскільки успішним, за оцінками населення, є розв'язання колективних проблем. Контрольні змінні включають стать, вік (10-літні інтервали), рівень освіти (вища освіта або її відсутність), самооцінку матеріального становища (1 — мінімум, 10 — максимум), тип поселення (село чи місто). Гіпотетичну модель зв'язків, яку перевіряли, наведено на рисунку 4.

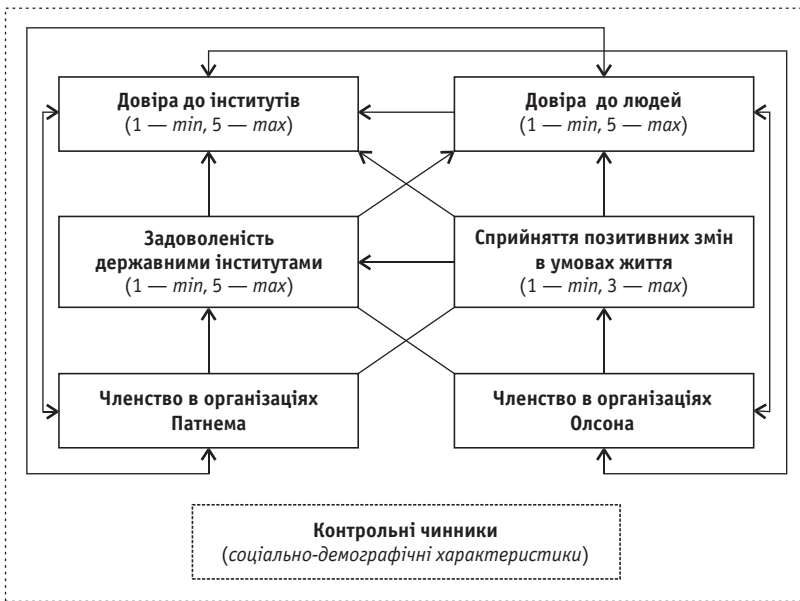
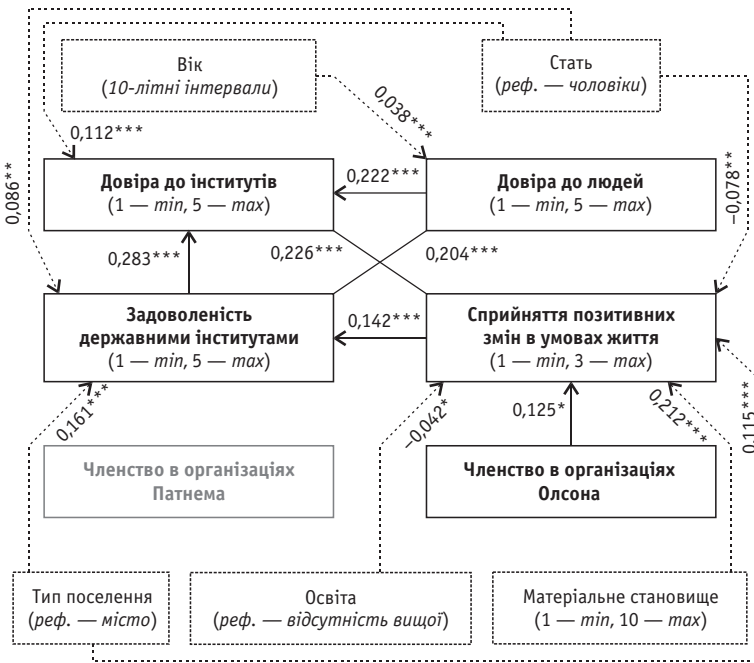

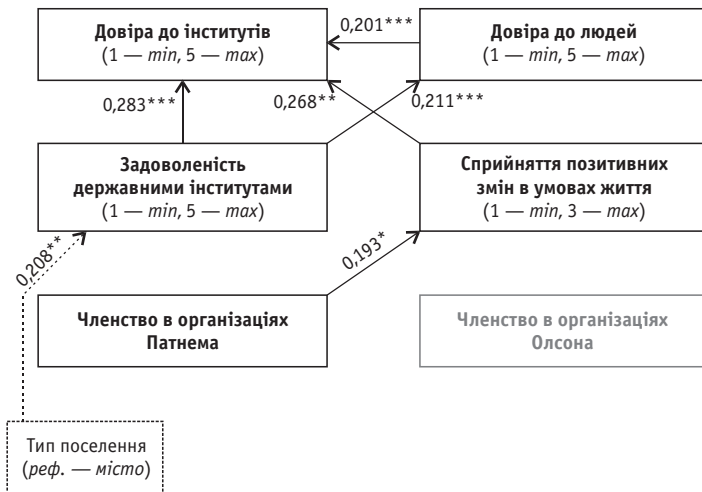
Рис. 4. Гіпотетична модель зв'язків між суспільною участю, довірою та інституціональною ефективністю: обрані індикатори

Моделювання здійснювалося як для України загалом, так і в регіональному вимірі. Поділ на регіони зроблено так: Захід (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); Центр (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області); Південь (Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Одеська області); Схід (Дніпропетровська, Харківська області); Донбас (Донецька, Луганська області).

Моделі оцінювали з використанням SEM — моделювання методом структурних рівнянь. Якість моделей оцінювали за інформаційними критеріями (AIC, BIC), критерієм правдоподібності, а також за показниками RMSEA, CFI і TLI. Як статистичне програмне забезпечення для аналізу було використано "R", пакет "lavaan". Пропущені дані для всіх аналізованих змінних було вилучено.

(1) УКРАЇНА (N = 1800); RMSEA = 0,006, CLI = 0,98, TLI = 0,997

(2) ЗАХІД (N = 345); RMSEA < 0,001, CLI = 1,00, TLI = 1,00

Рис. 5 (1–2). Результати емпіричного моделювання зв'язків між громадською участю, довірою та інституціональною ефективністю (на основі SEM)

Примітка: На рисунку позначено нестандартизовані регресійні коефіцієнти із коефіцієнтами значимості: * < 0,05; ** < 0,01; *** < 0,001. Стрілки позначають зв'язки між змінними. Прямокутники з чорною рамкою — індикатори соціального капіталу та інституціональної ефективності. Прямокутники з пунктирною рамкою — контрольні змінні — соціально-демографічні характеристики, пов'язані із соціальним капіталом або інституціональною ефективністю. Сіра рамка означає, що змінна не пов'язана із формуванням довіри.

Джерело: Моніторинг ІС НАНУ, 2014, розрахунки автора.

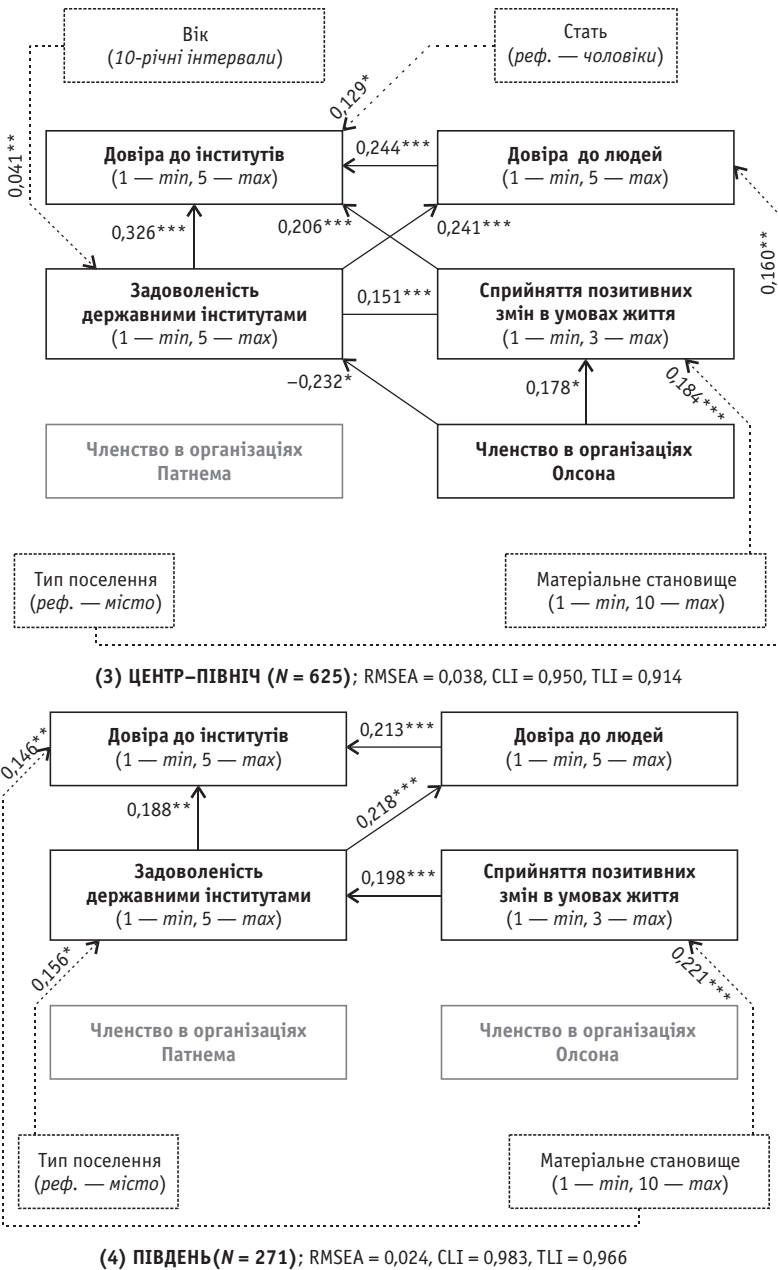
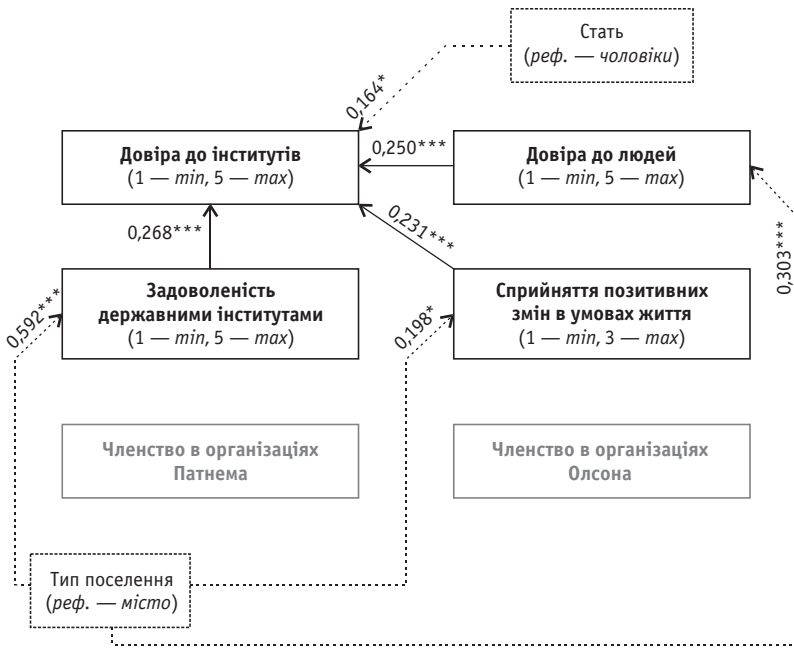

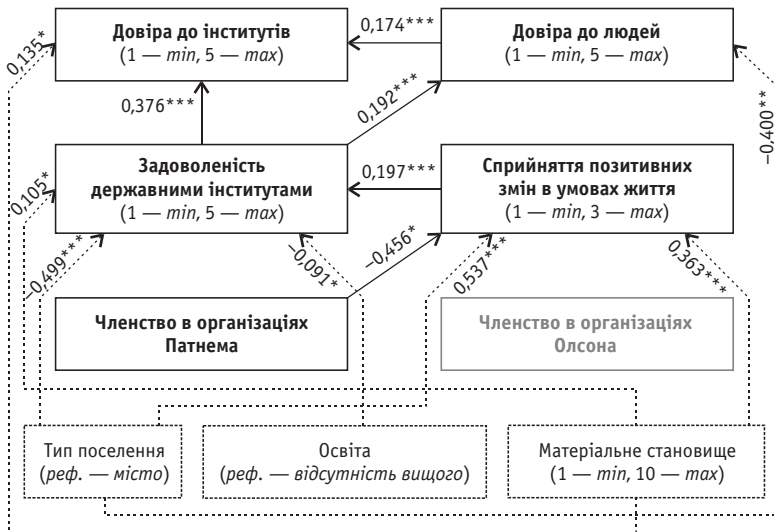
Рис. 5 (3–4). Результати емпіричного моделювання зв'язків між громадською участю, довірою та інституціональною ефективністю (на основі SEM)

Примітка: На рисунку позначено нестандартизовані регресійні коефіцієнти із коефіцієнтами значимості: * < 0,05; ** < 0,01; *** < 0,001. Стрілки позначають зв'язки між змінними. Прямокутники з чорною рамкою – індикатори соціального капіталу та інституціональної ефективності. Прямокутники з пунктирною рамкою – контрольні змінні – соціально-демографічні характеристики, пов'язані із соціальним капіталом або інституціональною ефективністю. Сіра рамка означає, що змінна не пов'язана із формуванням довіри.

Джерело: Моніторинг ІС НАНУ, 2014, розрахунки автора.

(5) СХІД БЕЗ ДОНБАСУ (N = 278); RMSEA = 0,020, CLI = 0,992, TLI = 0,985

(6) ДОНБАС (N = 281); RMSEA = 0,047, CLI = 0,965, TLI = 0,922

Рис. 5 (5–6). Результати емпіричного моделювання зв'язків між громадською участю, довірою та інституціональною ефективністю (на основі SEM)

Примітка: На рисунку позначено нестандартизовані регресійні коефіцієнти із коефіцієнтами значимості: * < 0,05; ** < 0,01; *** < 0,001. Стрілки позначають зв'язки між змінними. Прямокутники з чорною рамкою — індикатори соціального капіталу та інституціональної ефективності. Прямокутники з пунктирною рамкою — контрольні змінні — соціально-демографічні характеристики, пов'язані із соціальним капіталом або інституціональною ефективністю. Сіра рамка означає, що змінна не пов'язана із формуванням довіри.

Джерело: Моніторинг ІС НАНУ, 2014, розрахунки автора.

Результати моделювання наведено на рисунку 5 і в таблиці 4. Для кожного регіону і країни відібрано модель, котра найкраще відповідає статистичним критеріям якості. На рисунках позначені тільки статистично значимі зв'язки. Якщо такого зв'язку не виявлено, стрілка відсутня. У випадку контрольних змінних показано лише ті чинники, які продемонстрували статистично значимі зв'язки з індикаторами соціального капіталу або інституціональної ефективності.

Таблиця 4

**Прямі та непрямі ефекти в моделі зв'язків між
громадською участю, довірою та інституціональною ефективністю
(нестандартизовані регресійні коефіцієнти)**

<i>Зв'язок із довірою до інститутів</i>	Україна	Захід	Центр + Північ	Південь	Схід	Донбас
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Задоволеність державними інститутами						
Прямий ефект	0,283	0,283	0,326	0,188	0,268	0,376
Непрямий ефект	0,045	0,042	0,059	0,046	–	0,033
Загальний ефект	0,328	0,325	0,385	0,234	0,268	0,409
Сприйняття позитивних змін в умовах життя						
Прямий ефект	0,226	0,268	0,206	–	0,231	–
Непрямий ефект	0,047	–	0,058	0,046	–	0,081
Загальний ефект	0,273	0,268	0,264	0,046	0,231	0,081
Членство в організаціях Олсона						
Прямий ефект	–	–	–	–	–	–
Непрямий ефект	0,034	–	– 0,029	–	–	– 0,038
Загальний ефект	0,034	–	– 0,029	–	–	– 0,038
Членство в організаціях Патнема						
Прямий ефект	–	–	–	–	–	–
Непрямий ефект	–	0,052	–	–	–	– 0,037
Загальний ефект	–	0,052	–	–	–	– 0,037
<i>Зв'язок із довірою до людей</i>	Україна	Захід	Центр + Північ	Південь	Схід	Донбас
Задоволеність державними інститутами						
Прямий ефект	0,204	0,211	0,241	0,218	–	0,192
Непрямий ефект	–	–	–	–	–	–
Загальний ефект	0,204	0,211	0,241	0,218	–	0,192
Сприйняття позитивних змін в умовах життя						
Прямий ефект	–	–	–	–	–	–
Непрямий ефект	0,029	–	0,036	0,043	–	0,038
Загальний ефект	0,029	–	0,036	0,043	–	0,038
Членство в організаціях Олсона						
Прямий ефект	–	–	–	–	–	–
Непрямий ефект	–	–	–	–	–	– 0,017
Загальний ефект	–	–	–	–	–	– 0,017

Закінчення табл. 4

1	2	3	4	5	6	7
Членство в організаціях Патнема						
Прямий ефект	–	–	–	–	–	–
Непрямий ефект	0,004	–	0,006	–	–	–
Загальний ефект	0,004	–	0,006	–	–	–

Примітка: Прямий ефект означає, що та чи інша складова соціального капіталу має безпосередній зв'язок із рівнем задоволеності соціальними інститутами. Непрямий ефект означає, що деякі чинники змінюють прямий зв'язок, наприклад, посилюють чи послаблюють його. Загальний ефект — це сума прямих і непрямих ефектів. Усі коефіцієнти є статистично значимими (p -value $\leq 0,05$).

Джерело: Моніторинг ІС НАНУ, 2014, розрахунки автора.

Регіональний рівень. В усіх регіонах інституціональна ефективність у той чи той спосіб пов'язана з довірою. В усіх регіонах крім Сходу задоволеність роботою державних інститутів на місцевому рівні виражається у вищому рівні довіри до інститутів загалом, а також є джерелом генералізованої довіри. Можна стверджувати, що позитивний досвід комунікації та взаємодії з персоналом державних інститутів у цих регіонах виражається не лише в підвищенні інституціональної довіри, а й довіри до людей загалом. На Сході не виявлено прямого зв'язку між задоволеністю інститутами і довірою до людей.

Порівняно з іншими регіонами на Сході та Заході не зафіксовано прямого зв'язку між відчуттям позитивних змін і задоволеністю державними інститутами, хоча в Центрі, на Півночі та на Донбасі ці чинники пов'язані. Очевидно, у цих регіонах сприйняття інституціональної ефективності пояснюється не так об'єктивним чи суб'єктивним досвідом позитивних оцінок умов життя, як іншими чинниками. Це означає, що і на Сході, і на Заході суб'єктивне поліпшення ситуації в умовах життя, безпеці, медичному обслуговуванні не сприймається у зв'язку з роботою інститутів, принаймні державних інститутів місцевого рівня.

Вельми неоднозначними є результати щодо громадської участі. На Півдні та Сході ані членство в організаціях Патнема, ані членство в організаціях Олсона не пов'язані зі сприйняттям позитивних змін і задоволеністю роботою інститутів. Також громадська участь у цих регіонах, принаймні в межах членства в громадських організаціях, не має прямих чи непрямих зв'язків із довірою. У цих регіонах громадська участь не є джерелом інституціональної ефективності та формування простору довіри. Такі результати, з одного боку, можуть бути наслідком домінування формального членства, коли участь є тільки "на папері" і не формує соціального капіталу через реальні колективні дії для розв'язання проблем. Водночас на Донбасі, як і на Заході, зафіксовано позитивний зв'язок між участю в організаціях Патнема і відчуттям позитивних змін в умовах життя, а також, відповідно, непрямі зв'язки із задоволеністю інститутами і довірою. У Центральнопівнічному регіоні такий ефект властивий лише організаціям Олсона. З огляду на те, що членство в організаціях Олсона і Патнема приблизно одна-

ково розподілене серед регіонів, такі відмінності не можна пояснити різною репрезентованістю окремих типів організацій. Найімовірніше відмінність ефектів організацій Олсона і Патнема є результатом різної ефективності таких організацій у регіонах як інструменту розв'язання колективних та індивідуальних проблем.

В усіх регіонах довіра до інститутів формується як “згори” — через інституціональну ефективність, так і “знизу” — через загальну довіру до людей. Розрахунок кумулятивних ефектів (прямих і непрямих) показує, що формування довіри шляхом підвищення ефективності інститутів матиме найменшу результативність на Півдні. Посилення прозорості, підзвітності та дієвості інститутів також стимулює зростання генералізованої довіри, проте цей механізм може не спрацювати на Сході, де довіра до людей детермінується іншими чинниками.

Роль соціально-демографічних чинників істотно варіює за регіонами. На Заході тільки тип поселення зумовлює відмінності в механізмі зв'язків між суспільною участю, довірою та інституціональною ефективністю: жителі сіл більшою мірою демонструють задоволеність державними інститутами на місцевому рівні. На Півдні, Сході й на Донбасі також зафіксовано подібні результати, проте й інші чинники мають значення. На Сході й на Донбасі тип поселення визначає не лише задоволеність інститутами, а й рівень сприйняття позитивних змін в умовах життя. Відповідно в цих регіонах серед жителів сільської місцевості роль інституціональної ефективності як джерела довіри є більшою порівняно із жителями міст. У Централь-но-Північному регіоні тип поселення пов'язаний безпосередньо з довірою до людей: жителі сіл більше довіряють людям, ніж жителі міст.

Матеріальне становище визначає рівень сприйняття позитивних змін у Централь-но-Північному регіоні, на Півдні й на Донбасі. У цих регіонах довіра до державних інститутів істотно зростає мірою поліпшення матеріального добробуту. У цих регіонах важливою є стратегія розвитку соціального капіталу через поліпшення економічних умов. Найсуттєвішим є значення матеріального чинника на Донбасі. Суб'єктивна самооцінка матеріального добробуту є тією характеристикою, що безпосередньо детермінує як сприйняття інституціональної ефективності, так і довіру.

Вплив освіти на механізм зв'язків між соціальним капіталом і інституціональною ефективністю зафіксовано лише на Донбасі. Більш освічене населення схильне до меншої задоволеності державними інститутами і, відповідно, має нижчий рівень інституціональної та генералізованої довіри. У цьому регіоні дуже важливо впроваджувати ініціативи щодо зміцнення соціального капіталу через інститут освіти.

Національний рівень. Моделювання на національному рівні підтверджує, що громадські організації Олсона і Патнема відіграють різну роль у розв'язанні проблем і розвитку довіри. Відповідно до результатів моделювання, тільки члени організацій Олсона назагал більш позитивно оцінюють наявні зміни в умовах життя порівняно з іншим населенням, а серед членів і нечленів організацій Патнема не виявлено зв'язку із відчуттям позитивних змін. Вочевидь, на національному рівні членство у професійних об'єднаннях і політичних партіях, котрі є основними прикладами організацій Олсо-

на, є ефективнішим у контексті досягнення інтересів порівняно з іншими організаціями.

Підтверджується гіпотеза, що ті, хто відчуває позитивні зміни, більшою мірою задоволені державними інститутами. Оскільки дані свідчать, що задоволеність інститутами може бути джерелом підвищення довіри до них, громадська участь у межах організацій Олсона має непрямий зв'язок із довірою до інститутів.

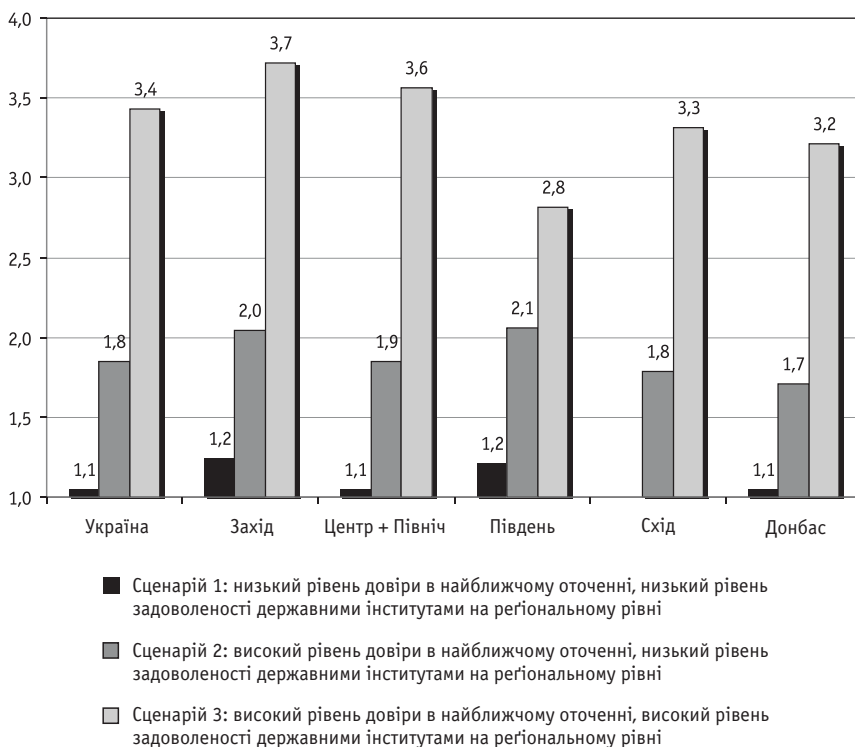

Рис. 6. Прогнозований рівень інституціональної довіри (1 – min, 5 – max) залежно від різного рівня довіри в мережі найближчого оточення й інституціональної ефективності в регіональному вимірі, у пунктах (на підставі результатів моделювання)

Довіра до інститутів формується як через інституціональну ефективність, так і через довіру до людей, проте вплив першого чинника значно сильніший (рис. 6). Прогнозування за різними сценаріями свідчить, що у разі високої довіри до людей в мережі найближчого оточення при незадоволеності діями державних інститутів як на національному, так і на регіональному рівні інституціональна довіра буде нижчою за середній рівень. Однак коли довіра до людей поєднується із задоволеністю інститутами, рівень інституціональної довіри стрімко зростає. Разом із тим слід наголосити, що внесок інституціональної ефективності у формування довіри до інститутів значно менший на Півдні порівняно з іншими регіонами. Напевно, в цьому регіоні дезінтегрованість суспільства і державних інститутів є особливо високою.

Висновки

Проведене дослідження було спрямоване на вивчення тенденцій формування соціального капіталу в регіоні ЦСЄ, у тому числі визначення тих стратегій і заходів, що можуть бути корисними для українського суспільства на шляху реформ і модернізації. Ключова роль соціального капіталу полягає в його здатності трансформувати активи зв'язків у колективну дію, наприклад, через участь в організаціях громадянського суспільства для розв'язання певних проблем; своєю чергою, успішна кооперація різних сторін забезпечує ефективність соціальних інститутів і формує довіру.

Встановлено, що Україна й інші країни ЦСЄ подібні у своїх проблемах стосовно вироблення соціального капіталу, проте рівень поширеності таких проблем і гострота їх в українському суспільстві значно більші. Неформалізація зв'язків, негативний соціальний капітал, виражений в корупції та клієнтізмі, низький рівень інституціональної довіри — за всіма цими показниками нові члени ЄС, що належать до ЦСЄ, перебувають у ліпшому становищі порівняно з нашою країною.

Існує досвід, що негативні прояви соціального капіталу в регіоні ЦСЄ частково визначаються комуністичним минулим, а також є результатом ускладнень трансформаційних процесів. Моделі неформальних зв'язків, успадковані від радянського періоду, ще й досі впливають на модернізацію українського суспільства, в якому постійний брак довіри до державних інститутів компенсується використанням особистих відносин. Хоча така мережна економіка захищає людей від “жорсткості” ринку і реформ, вона стимулює зростання негативного соціального капіталу. Якщо формальна система в змозі виробляти й поширювати товари та послуги, необхідні для всіх членів суспільства, неформальні підходи будуть не такими необхідними та менш поширеними.

Оскільки Україна, подібно до інших країн ЦСЄ, все ще перебуває у стадії трансформації, у тому числі масштабної інституціональної реструктуризації, для розвитку соціального капіталу конче важливо, щоб неформальні інститути розвивалися паралельно із формальними інститутами, забезпечуючи комплементарність. Якщо цей процес успішний, транзакційні витрати інституціональних змін у вигляді негативних наслідків, якими є корупція й ухилення від сплати податків, зменшуватимуться. З іншого боку, якщо формальні та неформальні інститути перебувають у конфлікті, можна очікувати підсилення негативного соціального капіталу.

Очевидно, що невизначеність у плані кордонів, воєнні дії, численні соціально-економічні ризики, пов'язані із безробіттям і нестабільністю валюти, зменшують позитивні очікування стосовно майбутнього і формують простір недовіри, що створює ризик посилення неформалізації. Результати моделювання свідчать, що зараз суспільна участь не є тим ресурсом, котрий може повною мірою забезпечити мінімізацію негативних наслідків реформ і формування простору довіри. Водночас розвиток довіри “згори”, шляхом адміністративного забезпечення прозорості, підзвітності й ефективності державних інститутів сьогодні є оптимальною короткостроковою стратегією для формування соціального капіталу в країні, де активи громадян-

ського суспільства поки залишаються дуже низькими. Безперечно, події останнього року засвідчують значне зростання волонтерства й готовності до громадського контролю¹, проте механізми реалізації такої участі на державному й регіональному рівні все одно залишаються слабкими. Довгостроковою стратегією інвестування в соціальний капітал має стати створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства, головним чином у царині поширення механізмів прямої й консенсусної демократії, поліпшення економічних умов і стандартів життя, розвитку цінностей кооперації, участі та згуртованості за посередництва інституту освіти.

Стратегії зміцнення соціального капіталу обов'язково мають враховувати регіональні особливості. Емпірично підтверджено, що формування довіри шляхом підвищення ефективності інститутів матиме найменшу результативність на Півдні. На Півдні та Сході членство в громадських організаціях сьогодні не приводить до зростання задоволеності роботою інститутів і формування довіри. На Заході продукування соціального капіталу здійснюється головним чином через організації Патнема, а в Центрально-Північному регіоні — через організації Олсона. Донбас наразі є єдиним регіоном, де самооцінка матеріального добробуту є одним із ключових чинників, котрі визначають як суб'єктивне сприйняття ефективності державних інститутів, так і рівень довіри. Формування соціального капіталу в цьому регіоні неможливе без поліпшення економічних умов. Через воєнні дії та постійне зростання кількості біженців економічний розвиток цього регіону є проблематичним, тож прийнятною стратегією видається інвестування в організаційний потенціал бідних — сприяння розбудові “мостів” між громадськими організаціями і незахищеними соціальними групами.

Для політичної стабільності, ефективності уряду, а також економічного прогресу критично важливо формувати соціальний капітал у процесі тристоронньої кооперації між державою, суспільством і ринком. Для українського суспільства важливо засвоїти парадигму ЄС щодо політики соціальної згуртованості. Ця парадигма ґрунтована на досягненні компромісу у відносинах між центральним урядом і регіональними органами влади і надає недержавним суб'єктам вирішальну роль у розробленні політики.

Успішні реформи неодмінно мають поєднувати як політичну волю, так і зміцнення соціального капіталу, першою чергою довіри, що стане своєрідним “мастилом” для мінімізації негативних наслідків трансформацій.

Джерела

Балакірева О.М. Українська весна. Моніторинг громадської думки населення України: березень 2014 р. [Електронний ресурс] / О.М. Балакірева, Д.А. Дмитрук // Прес-реліз Центру “Соціальний моніторинг” Українського інституту соціальних досліджень

¹ За даними GfK-Україна за листопад 2014 року 23% українців займалися волонтерством коли-небудь, у житті, а 9% почали займатися волонтерством упродовж останнього року. *Джерело:* Волонтерський рух в Україні [Електронний ресурс] / Підготовлено GfK-Ukraine на замовлення Організації Об'єднаних Націй в Україні. — 2014. — Режим доступу: http://www.gfk.com/ua/Documents/Presentations/report_yyshlisky.pdf.

ім. О. Яременка та відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування НАН України, 2014. — Режим доступу: http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2014/06/monitoring_Ukrayinska-vesna_IEP-2.pdf.

Серєда Ю.В. Соціальний капітал в Україні та інших країнах Європи: легітимність агрегованого конструкту / Ю.В. Серєда // Український соціум. — 2013. — № 4 (47). — С. 81–97.

Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2013. — 566 с.

Badescu G. Social Capital and the Transition to Democracy / G. Badescu, E.M. Uslaner (eds). — L.; N.Y.: Routledge, 2003. — 256 p.

Böröcz J. Stimulating the Great Transformation: Property Change Under Prolonged Informality in Hungary / J. Böröcz // Archives européennes de sociologie. — 1993. — № 34 (1). — P. 81–107.

Castells M. World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy / M. Castells, A. Portes // The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries / A. Portes, A.M. Castells, L. Benton (eds). — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1989. — P. 11–41.

Fidrmuc J. Formation of Social Capital in Central and Eastern Europe: Understanding the Gap Vis-À-Vis Developed Countries [Electronic resource] / J. Fidrmuc, K. Gërkhani // CEPR discussion paper no. 5068, 2005. — London: Centre of Economic Policy Research. — Access mode: <http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/40152/wp766.pdf?sequence=3&isAllowed=y>.

Flap H. Communist Societies, the Velvet Revolution, and Weak Ties: The Case of East Germany / H. Flap, B. Völker // Social Capital and the Transition to Democracy / G. Badescu, E.M. Uslaner (eds). — L.; N.Y.: Routledge, 2003. — P. 28–45.

Grūdeland Å.B. Informality and Informal Practices in East Central and South East Europe' Complex Europe [Electronic resource] / Å.B. Grūdeland, A. Aasland // CERC Working Paper. — 2007. — No. 3. — Access mode: https://www.academia.edu/3058305/%C3%85se_B_Gr%C3%B8deland_and_Aadne_Aasland_Informality_and_Informal_Practices_in_East_Central_and_South_East_Europe_CERC_Working_Paper_Series_No.3_2007.

Guasti P. Informal Institutions and EU Accession: Corruption and Clientelism in Central and Eastern Europe [Electronic resource] / P. Guasti, B. Dobovsek // Paper presented at ECPR General Conference in Reykjavik, Iceland. — 2011. — Access mode: <http://ecpr.eu/filestore/paperproposal/55210a55-9335-4431-a0f6-d06a1097aca4.pdf>.

Knack S. Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation / S. Knack, P. Keefer // Quarterly Journal of Economics. — 1997. — № 112. — P. 1251–1288.

Levi M. Social and Unsocial Capital: A Review Essay of Robert Putnam's Making Democracy Work / M. Levi // Politics and Society. — 1996. — No. 24 (1). — P. 45–55.

Lowndes V. Social Capital and Local Governance: Exploring the Institutional Design Variable / V. Lowndes, D. Wilson // Political Studies. — 2001. — No. 49 (4). — P. 629–647.

Mateju P. Social Capital: Problems of its Conceptualization and Measurement in Transforming Societies [Electronic resource] / P. Mateju // Paper presented at the OECD-ONS Conference on Social Capital Measurement, London, UK. — 2002. — Access mode: <http://www.oecd.org/innovation/research/2380501.pdf>.

Murray C. Social Capital and Cooperation in Central and Eastern Europe: A Theoretical Perspective [Electronic resource] / C. Murray // ICAR Discussion Paper, Humboldt University of Berlin. — 2005. — No. 9. — Access mode: <http://www.agrar.hu-berlin.de/institut/departments/dao/ress/publikationen/icarreihe/icar/092005murray.pdf>.

Parts E. The Dynamics and Determinants of Social Capital in the European Union and Neighbouring Countries [Electronic resource] / E. Parts // WP5/01 SEARCH Working Paper. — 2013. — Access mode: <http://www.ub.edu/searchproject/wp-content/uploads/2013/01/WP-5.1.pdf>.

Petro N.N. Creating Social capital in Russia: The Novgorod Model / N.N. Petro // World Development. — 2001. — Vol. 29 (2). — P. 229–244.

Radaev V. How Trust is Established in Economic Relationships When Institutions and Individuals Are Not Trustworthy: The Case of Russia / V. Radaev // Creating Social Trust in Post-Socialist Transition / J. Kornai, B. Rothstein, S. Rose-Ackerman (eds). — N.Y. : Palgrave Macmillan, 2004. — P. 91–110.

Raiser M. Informal Institutions, Social Capital and Economic Transition: Reflections on a Neglected Dimension [Electronic resource] / M. Raiser // EBRD Working paper. — 1997. — No. 25. — Access mode : <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.194.8230&rep=rep1&type=pdf>.

Raiser M. Trust in Transition: Cross-Country and Firm Evidence [Electronic resource] / M. Raiser, A. Rousso, F. Steves // EBRD Working paper. — 2003. — No. 82. — Access mode : <http://www.ebrd.com/downloads/research/economics/workingpapers/wp0082.pdf>.

Rose R. Social Capital in Civic and Stressful Societies / R. Rose, W. Mishler, C. Haerper // Studies in Comparative International Development. — 1997. — Vol. 32 (3). — P. 85–111.

Sik E. Network Capital in Capitalist, Communist, and Postcommunist Countries / E. Sik, B. Wellman // Networks in the Global Village: Life in Contemporary Communities / B. Wellman (eds). — Boulder : WestviewPress, 1999. — P. 225–255.

Torsello D. Trust, Kinship and Civil Society in a Post-socialist Slovakian Village / D. Torsello // Sociológia. — 2008. — Vol. 40 (6). — P. 514–529.

Uslaner E.M. Trust and Civic Engagement in East and West // Social Capital and the Transition to Democracy / G. Badescu, E.M. Uslaner (eds). — L. ; N.Y. : Routledge, 2003. — P. 81–94.

Welzel C. Social Capital, Voluntary Associations and Collective Action: Which Aspects of Social Capital Have the Greatest “Civic” Payoff? / C. Welzel, R. Inglehart, F. Deutsch // Journal of Civil Society. — 2005. — № 1 (2). — P. 121–146.